

GERMANES DE SHAKESPEARE
UNA PROPOSTA NO ANDROCÈNTRICA PER A
L'ENSENYAMENT DE LA LITERATURA

MEMÒRIA

LLICÈNCIA D'ESTUDIS. CURS 2004-05
MODALITAT A

Maria Lluïsa Cunillera i Mateos

ÍNDEX

1. Agraïments	3
2. Introducció	4
3. Els orígens	6
4. Un espai per al meu desig	10
5. La literatura és la literatura de les dones	12
6. Una proposta des de la llibertat	14
7. Escoltar les veus de les dones	15
8. Organitzar el temps i el treball: un saber femení	17
9. Un camí que continua	21

1. AGRAÏMENTS

Treballant en solitari hauria pogut omplir moltes pàgines d'aquest treball. Però no hauria estat el mateix. He après que la relació amb altres dones m'enriqueix i fa possible que jo pugui viure en llibertat, perquè entre dones teixim una xarxa fecunda, real i simbòlica, que ens retorna el sentit de ser i d'habitar un cos de dona. Per això he d'agrair la companyia de la Remei Arnaus al llarg d'aquest treball. Perquè va saber acollir la meva proposta quan vaig demanar-li que em fes de guia i va dipositar en mi la seva confiança; els seus suggeriments, punyents i oportuns, m'han obert nous camins de recerca, sobretot, proposant-me que fes un buit en el saber tradicional que encara em té presa, per omplir-lo del saber que prové de l'experiència femenina i de la llibertat.

I també agraeixo el saber de les professores del Centre de Recerca Duoda, que en les seves classes provocaven el meu desig de conèixer i la meva reflexió, especialment de Maria-Milagros Rivera i de Núria Pérez de Lara.

I de les meves companyes del en Estudis de les dones, que amb les seves preguntes m'ajudaven a preguntar-me jo també i amb les seves reflexions enriqueixen les meves. Més encara a la Núria Llopis, que em va facilitar alguns textos que ella estimava i em va fer alguns suggeriments molt oportuns.

I de les dones que m'han llegat els seus textos perquè els pogués llegir: una genealogia gran d'escriptores catalanes i foranes que han deixat testimoni de llurs vides i de la seva mirada. Totes elles em donen mesura i m'ajuden a trobar el meu lloc en el món.

Deutora dels orígens com sóc, he de reconèixer que la guspira inicial va encendre-la fa anys Marta Pessarrodona, quan va provocar el meu desig de conèixer l'obra femenina en una escola d'estiu en què parlava de les dones creadores en primera persona. Allí vaig descobrir moltes escriptores, des de Virgínia Woolf a Aurora Bertrana i, sobretot, vaig descobrir que volia continuar descobrint. I també el sentit de les germanes de Shakespeare, que han passat a formar part de mi i de la meva proposta.

També agraeixo al Departament d'Educació l'oportunitat que m'ha donat en concedir-me aquest temps per a la reflexió; en especial a algunes dones, com l'Anna Rodet, la Dolors Freixenet i la Núria Solsona que han mostrat interès en el meu projecte i confiança en la meva persona.

I a la meva mare, que em regalà la vida i el do del seu amor, fent possible en mi l'obertura a l'altre; d'ella prové la saviesa que em fa desitjar la relació amb les meves alumnes i els meus alumnes i que em fa estimar tant l'educació.

2. INTRODUCCIÓ

Si hagués de resumir la meva pràctica educativa diria que és una passió. Un lloc per a la relació i l'obra de civilització. Un encontre amb la vida i amb la creació. Silenci i conflicte alguns dies. Soroll i desconcert algunes hores. Una cruïlla on cal orientar-te i orientar. Créixer cada dia mentre veus com sorgeix la vida al teu voltant. Una enginyeria de ponts, ponts de paraules, ponts de relació, ponts de comunicació. Reencontre amb els orígens: la vida i la paraula materna, l'ordre amorós de la mare. Un exercici d'autoritat.

MARIA MILAGROS MONTOYA¹

Hores d'ara, elaborar una memòria del meu treball se m'apareix com una activitat feixuga, un requisit burocràtic que se'm demana i que, per descomptat he d'atendre. Dic això perquè el treball realitzat durant tot un curs escolar ha estat intens i gratificant, i ha consistit en l'elaboració de tot un corpus literari amb les propostes d'activitats per accedir, comprendre i, sobretot, gaudir de la riquesa dels textos.

Per tant, aquesta memòria ha de ser l'exposició de la filosofia que amara el meu treball i l'enumeració dels diferents aspectes que el configuren. Els apartats que formen la memòria són els habituals en un document d'aquest tipus, tot i que he necessitat altres paraules per referir-me al que realment desitjava expressar. Em perdia enmig de mots que em deien ben poca cosa i he triat uns altres. D'alguna manera, altres paraules per a expressar un altre simbòlic.

Després dels agraïments fets amb absoluta sinceritat i d'aquesta introducció a la memòria, explico el següent:

- **Els orígens** del meu treball, és a dir, el lloc del qual parteixo, el treball previ a l'elaboració del projecte. El camí que vaig iniciar fa temps en consultar els manuals d'història literària i copsar-hi les mancances de genealogia femenina; i en percebre el biaix sexista que em punyia i em desconcertava quan llegia determinats textos que, d'altra banda, corresponien perfectament al cànon establert. Aleshores em vaig plantejar de fer una altra literatura i de llegir uns altres textos que tinguessin significat per a mi i per a les meves alumnes i els meus alumnes.
- **Un espai per al meu desig** explica els objectius que m'he plantejat amb el treball de la llicència, tot allò que al llarg del curs escolar no és possible de fer perquè no tenim el temps necessari per a la recerca i, sobretot, per a la reflexió. Aquests objectius es concreten, de fet, en els dos apartats següents. El primer fa referència al contingut, i el segon, a la meva manera de veure la literatura i les classes de literatura.

¹ Aquestes paraules m'han semblat molt encertades per a aquesta introducció, perquè expressen el que també per a mi és l'educació. Les cita Ana Mañeru Méndez, en l'article "Mª MILAGROS MONTOYA RAMOS. Decir la verdad en el aula", publicat a *Cuadernos de Pedagogía*, nº 337, juliol-agost de 2004. La meua traducció.

- **A La literatura és la literatura de les dones** faig referència al tema central de la llicència, és a dir, la visibilització de les dones en la història de la literatura.
- **Una proposta des de la llibertat** és el lloc on jo em col·loco. He de confessar que en començar el treball no sabia ben bé què volia en aquest sentit. I que l'ajut de la meva tutora, Remei Arnaus, ha estat molt útil per iniciar un camí que no he acabat de fer. Des de la llibertat, vol dir doncs, des de la meva llibertat de ser dona, que em porta a triar uns textos, a llegir unes autores, a treballar d'una forma determinada a l'aula; des de l'alteritat, més enllà del paradigma patriarcal que encara és ben present en el món. I vol dir també la relació que els i les alumnes i jo mantenim a classe cada dia i que té molt a veure amb el *més* que les dones aportem a l'educació, com ho aportem a la família i al món.
- **Escoltar les veus de les dones** correspon al contingut del treball: una programació de literatura no androcèntrica, com indica el subtítol, feta a partir de textos escrits per dones que tracten el món de les dones, que és el món.
- **Organitzar el temps i el treball: un saber femení** equival al que sol anomenar-se temporització, metodologia i recursos. Sabers femenins que les dones han posat en el món des dels orígens. Això és el que he hagut de fer. Organitzar-me el treball al llarg del curs 2004-05 i elegir una manera de treballar que em permetés d'assolir el que cercava.
- Finalment, he inclòs un apartat en què comento el que encara no he pogut fer perquè no he tingut més temps o perquè es tracta d'un procés que cal anar madurant, reformant i aprofundint. L'he titulat **Un camí que continua** perquè l'educació de les persones és un camí que comença quan la mare porta al món la seva criatura i s'inicia la tasca civilitzadora, però que no s'acaba mai.

3. ELS ORÍGENS

Com indicava en la introducció, ha estat la meua pròpia experiència de dona i educadora que m'ha portat a iniciar un procés d'autoreforma en els plantejaments de les meves classes, semblant en més d'un aspecte al moviment iniciat ja fa anys per professores de les universitats italianes. Tot plegat constitueix un **treball previ** a l'elaboració de la llicència que provenia de les meves reflexions i, de fet, de la simple observació de la realitat.

Perquè, quan tafanegem pels prestatges d'una llibreria o d'una biblioteca observem la presència de molts llibres escrits per homes i, en canvi, trobem pocs volums escrits per dones. Si fullegem els volums d'una Història universal de la literatura constatem una mínima presència d'escriptores i, a més a més, que els monstres de la literatura són homes. Aquest és el cas de Shakespeare, per exemple. La pregunta que es feia Virgínia Woolf sobre l'existència d'una possible germana de Shakespeare –metafòricament parlant– és avui encara vàlida. On eren les dones que volien escriure? Potser no existien? Potser no hi ha havia cap dona a qui agradés escriure? Potser no en sabien, d'escriure?

Aquestes preguntes, que pertanyen ja a la història literària, han tingut resposta en nombrosos treballs realitzats -especialment per dones- per rescatar de l'oblit les escriptores i, de fet, les dones en general; per reconèixer-ne la seva presència; per incorporar-hi la seva mirada i la seva paraula; i per constatar la necessitat que el món ha tingut i continua tenint d'elles.

I aquestes preguntes me les feia jo, dona, i me les feia pensant en la responsabilitat que com a dona i professora tenia en relació a les meves alumnes, mancades com jo d'una genealogia que els donés sentir lliure de ser. Perquè, si repassem els programes de literatura –com els d'història o filosofia, art o religió, i no diguem els de ciència o tecnologia– quedem ben astorades perquè continuen ignorant l'existència de les dones amb poquíssimes excepcions (reines, santes i alguna que altra creadora molt excepcional).

I això, com a educadores i educadors, ens hauria de preocupar. I molt.

- a) Perquè és negar la realitat. Només cal mirar al nostre voltant per veure que el món està format per dones i homes i no podem transmetre una realitat parcial i perpetuar la invisibilitat i el silenci a què han estat sotmeses les dones.
- b) Perquè la història, si es vol estudiar de forma objectiva i sense prejudicis de cap mena, no és unívoca i unidireccional i, de cap manera, no pot ser excloent, ni reduir la humanitat en tota la seva diversitat al tòpic de l'home *White Anglosaxon Protestant*.
- c) Perquè el nostre alumnat està format per noies i nois. I transmetre'ls una història i una literatura només fetes per homes contribueix a la ignorància i perpetua els prejudicis, i pot portar a pensar que la capacitat intel·lectual i creativa de les noies és inferior a la dels nois. No cal dir el que representa a nivell d'autoestima i de respecte mutu i no oblidem que estem formant adolescents i joves del present i les dones i els homes del futur.
- d) Perquè l'escola té -entre les moltes missions que se li han encomanat- la de contribuir a través de l'educació i el diàleg a llimar els desequilibris que planen sobre la nostra societat. I és evident que, encara, en molts àmbits, i també en el

nostre món occidental, hi ha greus diferències davant la llei o hi ha diferències que no són corregides per la llei, en temes com el salari laboral, les responsabilitats familiars i les relacions de poder i els maltractaments físics i psicològics que alguns homes continuen exercint sobre les dones.

- e) Perquè en els darrers temps s'estan incorporant al nostre sistema educatiu i a la nostra cultura noies i nois d'altres països, amb visions molt diferents en aquests temes. Noies i nois que inicien una nova vida entre nosaltres i que, per tant, esdevenen conciutadans nostres. Un sistema d'integració d'aquesta nova ciutadania pot ser el d'oferir-los a nivell curricular una visió equilibrada entre dones i homes, divulgant-ne l'acció i la creativitat de les escriptores, la manera de veure femenina, tant des de la nostra cultura com des de la perspectiva d'altres cultures, provocant-ne el debat, el diàleg i la tolerància.
- f) I també, com a professora de Llengua catalana i literatura jo em plantejava i em plantejo que la literatura ha anat quedant cada cop més relegada del currículum acadèmic i crec que cal donar-li una nova significació: aquesta pot ser una bona manera d'acostar-la als interessos del professorat i del conjunt de l'alumnat.

I com que a mi em preocupava aquesta situació, vaig començar a canviar les coses en la meua pròpia aula. Com les professores italianes a què feia referència, vaig començar a modificar el currículum, que en aquell moment era el que em semblava que calia fer. I ho vaig fer en una assignatura optativa de batxillerat que duia el títol genèric de *Literatura del segle XX*. Primer vaig introduir textos d'algunes escriptores i, a poc a poc, veient l'efecte positiu que despertava, sobretot entre les alumnes, vaig anar fent un buit en la tradició androcèntrica per encabir les veus de les dones. Si apareixien els homes, els escriptors, era com a referència. No es tractava d'anar en contra, sinó de treure a la llum el que havia estat amagat, invisibilitzat. Això va generar tota una pràctica docent i uns materials elaborats que han esdevingut el germen generador d'un treball més ampli. Com ja he assenyalat, em mancava un temps de dedicació –i de distanciament- important per elaborar, però, sobretot, per reflexionar i aprofundir en les bases teòriques, didàctiques i pedagògiques imprescindibles, que la pràctica docent i el dia a dia no m'havien permès.

En concret, durant els cursos 2000-01, 2001-02, 2002-03 i 2003-04 vaig impartir la matèria optativa esmentada a alumnes de batxillerat de la modalitat d'Humanitats i Ciències Socials. Curs a curs, l'embrionària programació va anar prenent cos. I abans d'iniciar la llicència d'estudis comptava amb un disseny força estable:

- Descripció de la matèria. La Literatura catalana del segle XX és una matèria optativa de batxillerat que compta amb tres hores setmanals al llarg de tot el curs. S'hi estudia la literatura d'aquest segle a través d'obres d'escriptores catalanes, amb referències a autores foranes.
- Objectius. La programació de la matèria correspon als objectius generals de l'etapa següents:

1. Recollir, seleccionar i processar informació amb sentit crític

2. Llegir de manera expressiva textos literaris, amb la pronúncia i l'entonació adequades
 3. Comprendre textos literaris
 4. Utilitzar amb correcció les normes que regulen l'ortografia en textos formals escrits
 5. Redactar textos amb adequació i coherència
 6. Analitzar, comparar i interpretar textos literaris (prosa, poesia, teatre)
 7. Analitzar, comentar i valorar obres significatives de la literatura catalana, des del punt de vista formal i de contingut
 8. Valorar la llengua i la literatura com una herència cultural i com un mitjà de comunicació personal i social
- Continguts. En aquest apartat figurava l'estudi d'escriptores com Dolors Monserdà, Caterina Albert i Paradís, Clementina Arderiu, Mercè Rodoreda, que es treballaven a partir d'una selecció de fragments de les seves obres, que jo havia triat prèviament; amb textos triats i exposats per les alumnes a classe; i també posaven en diàleg aquestes escriptores amb altres no catalanes, com Virgínia Woolf i Carmen Martín Gaité.
 - Activitats i metodologia emprada en la matèria:
 1. La professora introdueix els primers temes: explica i aporta materials i l'antologia. A classe es treballen els textos: es llegeixen, s'analitzen, es fan comentaris literaris i textos de creació propis.
 2. A partir del moment en què les alumnes han entès el funcionament del treball, el curs esdevé un seminari: les/els alumnes fan la presentació de les autores a partir d'unes orientacions. Hi ha, per tant, un treball de recerca bibliogràfica i a través d'Internet. Es fa la lectura i anàlisi dels textos i les activitats de creació.
 3. Al llarg del curs cada alumne/a llegeix dues obres senceres de les autores que figuren en la programació. Obres que són treballades a l'aula a partir de l'exposició de les/dels alumnes que les han llegides.
 4. Les/els alumnes participen en la revista del centre i organitzen una lectura literària per Sant Jordi, amb textos que tracten un tema concret (l'amor, el pas del temps, ...), triats per elles/ells, amb preferència, però no exclusivitat de textos escrits per dones i en llengua catalana.
 - Avaluació. Les activitats d'avaluació consistien en comentaris de text; recensions i resums totals o parcials, d'obres i textos; la valoració de les activitats creatives; i les presentacions orals fetes per les/pels alumnes durant el curs.

A aquests precedents que partien de la meva experiència a l'aula i del desig de portar-hi significat, es va sumar la necessitat de saber, de saber més sobre les dones al món, sobre les dones que m'havien precedit a mi i sobre la manera que tenim les dones d'avui de veure i escoltar les dones d'ahir. Per aquest motiu vaig iniciar el Màster en Estudis de les dones, que s'imparteix al Centre de Recerca Duoda (UB). L'inici del màster el curs 2003-04 va ser

el principi d'una relació fecunda amb dones, professores i alumnes i també, de diàleg amb textos de creació i de crítica feminista que em van obrir molt camins de reflexió, em van oferir moltes respostes i també noves preguntes. Aquest curs es va gestar el meu projecte de llicència d'estudis que, sortosament, va ser acceptat i que ha acollit el meu desig.

4. UN ESPAI PER AL MEU DESIG

He de fer referència en primer lloc, al que jo em plantejava en demanar la llicència d'estudis. Ho faré en aquest apartat i en els dos següents explicaré el que, en definitiva, he fet. Perquè els meus objectius partien del desig de poder enriquir i ampliar la programació que feia en la matèria optativa. Es tractava, en principi d'un salt quantitatiu i qualitatiu, en el sentit de poder antologar més escriptores, de poder triar més textos i més significatius i de poder preparar les activitats de forma més reflexiva i més encertada. Això significava hores de lectura i de consulta i, per això, demanava la llicència.

Em plantejava dos **objectius bàsics**:

- Recuperar la paraula i la presència de les dones –especialment de les escriptores- en les aules dels nostres centres educatius, com a factor bàsic de coneixement i de formació personal (tant en les noies com en els nois).
- Promoure la presència de la literatura en les aules –i en el model educatiu actual- com a font d'aprenentatge, de gaudi i de transmissió de valors.

I per atendre aquests objectius pensava que calia desplegar els següents:

- Elaborar una programació de literatura catalana que partís de les obres fetes per escriptores. L'eix vertebrador seria el de les escriptores catalanes, però inclouria també autores foranes.
- Incloure les aportacions de les dones d'altres cultures -especialment aquelles que corresponen als països d'origen del nostre alumnat- potenciant així l'interès i la valoració per la diversitat i la interculturalitat.
- Contemplar en la programació les aportacions que han fet les dones en altres camps de la cultura i de l'art (pintura, música, cinema, fotografia, ciència, filosofia, etc.).
- Elaborar una programació completa destinada a alumnes de batxillerat, però contemplar també la possibilitat de fer treballs puntuals amb grups de segon cicle ESO.
- Crear un corpus textual representatiu (autores, gèneres, tipologia textual, models de dona, temes...) així com abundosa bibliografia sobre el tema central i els temes que s'hi relacionen.
- Preparar una introducció teòrica (que inclogui aspectes de la història de la literatura; de la història i l'evolució de la societat, per tant, també de la dona; de la cultura i de l'art, de la filosofia i de la ciència) a cada un dels temes i autores estudiades.
- Preveure les activitats didàctiques (sobre les autores, les seves obres i els textos treballats) de cada tema. Han de ser diverses, motivadores i adequades a cada cas.
- Posar a l'abast del professorat de llengua catalana i literatura i, en general, dels centres educatius, aquest treball i sensibilitzar el professorat i, si és possible, el món educatiu, per a l'adopció d'un punt de vista cultural no androcèntric.

Em semblaven uns objectius ambiciosos, però assolibles. No m'adonava de les limitacions que jo mateixa m'estava posant, podríem parlar d'una automoderació, fins que vaig parlar amb la Remei Arnaus. Jo li havia demanat que em fes de guia perquè sentia el buit que estava fent, que no havia fet del tot i, alhora, que tampoc no havia omplert. Per tant, una sensació de neguit m'impedia veure clar què volia fer tot i que la proposta estava ja lliurada al Departament d'Educació i acceptada. Per tant, val caldre un altre procés de reflexió fins que vaig veure que el que volia no era tan sols fer una antologia d'escriptores, sinó aportar la mirada femenina a la meua proposta. Una mirada, que em deia la Remei, sorgia de la llibertat. Per això ella em suggeria un canvi en el subtítol. Li agrada la referència a les germanes de Shakespeare, però proposava: Una proposta didàctica des de la llibertat femenina. Em va donar molt a pensar i vaig veure que el que realment desitjava era això, començar exercint la llibertat de recuperar la veu de les dones i d'estar a l'aula: el contingut de les classes i la forma de donar-les.

5. LA LITERATURA ÉS LA LITERATURA DE LES DONES

L'objectiu de visibilitzar l'obra femenina s'ha convertit, doncs, en el **tema central** del meu projecte. Perquè el pes de l'androcentrisme en els continguts curriculars i en els llibres i manuals continua sent gran i feixuc. Fins al punt de sentir constantment el dolor de no ser-hi, de no formar part del món, de no tenir genealogia on trobar sentit al fet de ser dona. Quan Milagros Rivera ens deia a les seves classes del màster que la història és la història de les dones, recordant Lluïsa Muraro per a qui *la politica è la politica delle donne*, jo vaig pensar que el mateix podríem dir en literatura. I que en comptes de lamentar-me per la minsa presència de dones en la història literària, el que havia de fer era rescatar les que hi havia. I fer-ho per a mi i per a les meves alumnes. A més jo crec en la literatura com a visió del món present i passat, com a experiència vivencial enriquidora per a totes les persones i també per a les meves alumnes i els meus alumnes.

Per tant, el camí imprecís, iniciat a les palpentes va anar prenent forma. I el treball previ, que havia anat forjant en uns quants cursos es va convertir en una programació de literatura escrita per dones. Ara tenia temps per reflexionar sobre alguns aspectes que no acabava de veure clars, que no em deixaven satisfeta. No es tractava de substituir unes obres per unes altres; ni de posar noms femenins en comptes dels masculins. No era només una tasca de visibilització de l'obra femenina. Era això i molt més. Si jo no era capaç de canviar alguna altra cosa més substancial, no hauria avançat gaire. No em servia l'organització diacrònica tradicional. Ni el plantejament de les classes magistrals. Calia fer el buit al que havia estat la pràctica habitual en l'ensenyament de la literatura i iniciar un camí nou, guiada pel meu desig i per l'amor a la relació amb les alumnes i els alumnes.

En primer lloc, doncs, vaig decidir deixar-me emocionar per les autores i els textos i fer el procés que faig com a lectora, que unes coses em porten a les altres. Així veia que la lectura d'una autora em remetia a altres escriptores que havien tractat temes semblants i que hi tenien quelcom a veure. Partint d'autores catalanes del segle XX, les relacions es donaven amb autores d'altres llengües i d'altres èpoques. Fins i tot, sovint veia la necessitat de saber sobre dones que havien realitzat altres activitats, musicals, per exemple.

Per tant, *Germanes de Shakespeare* és una programació de literatura escrita per dones. En cada una de les unitats apareixen com a punt de partida textos d'una escriptora catalana del segle XX, que es posa en diàleg amb altres escriptores catalanes o no, contemporànies o de segles anteriors i, a vegades, amb dones dedicades a altres activitats. Els textos seleccionats presenten temàtiques ben diferents, però hi ha una omnipresència de la dona, de la seva vida, de la seva tasca civilitzadora, de les seves relacions, de la seva manera de mirar el món que, en el fons, és el món.

També es feia necessari d'aportar algunes referències que ajudessin a situar les autores en el seu context, a conèixer la seva biografia, i a tenir a l'abast algunes de les aportacions de la crítica feminista. Perquè, com es demostra en alguns dels textos, la crítica masculina tendeix a ser misògina, si més no, a perpetuar uns valors que formen part d'un canó establert pels postulats patriarcals, on sovint les dones no hi tenim cabuda.

En el tractament de la **temàtica central** del projecte, parteixo de les aportacions que les creadores i intel·lectuals han fet en el món del saber en els darrers temps. Com diu Neus

Carbonell ² “el feminisme ha estat un corrent que ha entrat en el món acadèmic i universitari amb conseqüències importants. Els anomenats departament d’estudis de les dones i les universitats han impulsat tot un seguit de treballs en el món de la literatura, la història, al filosofia, el cinema i les arts que han realitzat una revisió de la crítica i de la historiografia. Avui dia, els estudis sobre les dones gaudeixen de bibliografies extenses i les editorials els dediquen col·leccions”. Doncs bé, jo em proposo traslladar aquesta revisió i aquest impuls al món de les aules de l’ensenyament secundari.

El que acabo de comentar fa referència a la dona com a subjecte de la història. Però també podem parlar de la dona com a objecte, com a inspiradora de l’obra artística, d’allò que en literatura, pintura, escultura o música l’ha convertit en protagonista. Des de la mitologia (Venus, deessa de la bellesa i de l’amor) fins a la religió cristiana (Maria, model de virginitat i de perfecció). Aquesta visió idealitzada no ha estat l’única manera de veure les dones, perquè en altres èpoques ha aparegut precisament com a la negació de les virtuts i qualitats de les dones abans esmentades, com a representació del mal, com a causa del pecat. Aquestes maneres diferents de respondre a la pregunta “què és una dona?” i les diverses respostes que s’han anat donant al llarg dels segles és un altre aspecte que apareix en les unitats del treball.

² NEUS CARBONELL, *La dona que no existeix .De la Il·lustració a la Globalització*. Eumo Editorial, Universitat de Vic, Barcelona 2003.

6. UNA PROPOSTA DES DE LA LLIBERTAT

En el treball previ i en el moment de presentar el meu projecte de llicència, jo tenia clara la voluntat de visibilitzar l'obra literària femenina. Però intuïa, com he dit, que em calia alguna cosa més com, de fet, s'observa en el plantejament del treball. D'alguna manera es tractava de **portar al món el món**. Perquè el reconeixement a les dones, passa pel reconeixement de cada mare i dels sabers que aporta al món.

Tant pel que fa a la tria de textos, que permeten ampliar la mirada a l'aportació de les dones al món de la literatura, no restant, sinó sumant sabers i experiències del món que és un, encara que hi hagi dues maneres de veure'l i d'interpretar-lo; com pel que fa a l'organització de les unitats, que no és historicista, sinó vivencial, moguda per la capacitat d'emocionar de les lectures; també per les propostes d'activitats didàctiques, és a dir, per la manera d'apropar-nos als textos, a partir de la lectura i del que signifiquen per a les i els alumnes, tot promovent el diàleg contruït per l'alumna o l'alumne en relació a l'obra que llegeix.

En tot això jo hi veia llibertat. Però la Remei Arnaus, va veure més enllà. En revisar la redacció de les primeres unitats, es neguitejava perquè notava alguna cosa que no acabava de tenir sentit. Jo li havia demanat que m'ajudés a posar la mirada femenina en el meu treball. I ella, a la mirada femenina, li diu llibertat. En alguns fragments em comentava: "Això ho has escrit, però no ho dius tu". No es referia a les contínues cites i referències a les escriptores, crítiques i pensadores que amaren el treball. Es referia a que continuava parlant des del paradigma patriarcal. I ella m'insistia en la llibertat que suposa el partir de si.

A partir dels suggeriments de la Remei Arnaus, he intentat i no sempre aconseguit, que el treball estigui amarat d'aquest sentit de la llibertat femenina. La llibertat a l'hora de triar una escriptora o una altra; uns textos o uns altres; de plantejar-ne uns tipus d'activitats. La llibertat de llegir-los i gaudir-los des de la dona que sóc i així transmetre saber femení a les alumnes i als alumnes de les meves classes. La llibertat de relacionar-me amb l'alumnat des d'un altre lloc a l'habitual en les nostres aules.

I un dels aspectes fonamentals en aquesta altra manera d'estar a l'aula és fomentar en les noies i els noies el *partir de si*, de treure a la llum el que les i els alumnes descobreixen, el que els fa pensar, el que desperta la seva creativitat, la seva expressivitat; és transmetre el desig de conèixer, de gaudir de la literatura. Per aconseguir-ho cal crear un ambient adequat per compartir les lectures i desperar el diàleg del sentit de ser dones al món i l'amor al que aportem les dones. En elles i en ells.

I aquesta proposta feta des de la passió per la literatura i des de l'amor a la llibertat femenina, està fonamentalment adreçada a alumnes de batxillerat, en el marc d'una matèria optativa que s'imparteix al meu centre, però que pot tenir també altres **aplicacions**. Des de la Literatura universal, on habitualment es treballen obres d'escriptors, amb poques excepcions; fins la Literatura catalana de modalitat i també la matèria comuna. En aquests casos es tractaria, sobretot, de fer present l'obra femenina i la mirada femenina a què faig referència en aquesta memòria, així com la relació amb l'alumnat a l'aula. També crec que és un material molt útil per a la formació del professorat, com s'ha demostrat en les sessions en què he participat com a ponent tot exposant el contingut de la meva llicència.

7. ESCOLTAR LES VEUS DE LES DONES

Júlia Cabaleiro³ comenta l'interès d'una gran estudiosa del tema, Milagros Rivera, a qui el saber feminista no li havia interessat tant en si mateix com perquè li permetia accedir al coneixement d'altres dones, de formes d'estar en el món en femení, quelcom que mai no li havien ensenyat ni a les escoles ni a les universitats. I aquesta experiència de mancança la tenim sovint les dones perquè no tenim referents femenins en els diversos vessants del coneixement. Per això, el meu treball conté textos i activitats que aporten alguns d'aquests referents a les adolescents dels nostres centres. De ben segur que els seus companys –que sempre han comptat amb referents masculins- també en sabran treure profit.

Germanes de Shakespeare és, doncs, una proposta de llibertat femenina per a l'ensenyament de la literatura. El **contingut** d'aquesta programació parteix d'un nucli embrionari -l'ensenyament de la literatura catalana, atès que es planteja des d'aquest àrea de coneixement-, però va molt més enllà.

La pròpia normativa assenyala que “L'ensenyament de la literatura [...]és sobretot el mitjà de transmetre uns valors i l'interès, la curiositat, la sensibilitat per tot allò que la literatura té de creació humana” i continua “La literatura pot servir per conèixer l'home (i jo dic, la dona) i la societat d'una època, reflectida en les seves grans obres i, com a conseqüència, per conèixer-se a si mateix i poder expressar originalment la pròpia personalitat. Si és un mitjà de coneixement també ho és de gaudi, que tant pot menar a aventures i llocs imaginaris com al centre més íntim d'un mateix.”

A mi em semblen molt encertats aquests plantejaments, però crec que la presència real de la literatura en les nostres aules no és tan falaguera. Per això el meu treball consisteix en:

- Una programació de literatura àmplia i variada, que respon a la consideració de literatura que acabem de llegir que comparteixo i considero important i que es basa, fonamentalment, en la vivència del fet literari com a font de coneixement, gaudi personal i construcció de la pròpia personalitat..
- Una literatura que contempla la realitat humana creativa en un món que és un, i que està pensat, vist, conegut i expressat pels dos sexes de manera diferent. Compta, doncs, amb un corpus literari corresponent a obres escrites per dones, que visibilitza l'aportació femenina al món. Des de les dones que han tingut un reconeixement oficial com és el cas de Caterina Albert i Paradís i Mercè Rodoreda, fins a les dones que no acostumen a formar part dels programes oficials a secundària, com Dolors Monserdà i Aurora Bertrana, entre d'altres.⁴

³ JULIA CABALEIRO MANZANEDO, “Dones a les aules i a la història: relacions de ressonància”, *Duoda. Revista d'Estudis Feministes*, nº 24 (2003) Universitat de Barcelona.

⁴ Les autores citades en aquests apartats són només un exemple. La llista és, evidentment, molt més llarga i representativa, com es pot veure en les unitats didàctiques que formen l'Annex.

- Amb les autores catalanes entren en diàleg altres escriptores com Virgínia Woolf, Christa Wolf, Mary Wollstonecraft, per posar alguns exemples, que comparteixen temàtiques amb les primeres o que hi aporten altres punts de vista.
- Atès que la literatura està relacionada amb altres camps del saber, com la filosofia, per exemple, també he fet referència a autores com Maria Zambrano i Simone Weil.
- Si tota obra creativa té un precedent en la tradició, és imprescindible la relació i comparació amb dones d'altres èpoques. Per aquest motiu, també incloc referències a dones ben diverses per la seva procedència i característiques, que han resultat especialment interessants com Safo de Lesbos, Hildegarda de Bingen, Isabel de Villena, entre d'altres. Aquestes dones esdevenen les baules de la cadena que ens permet de recollir la tradició i rescriure la història, ara sí, també amb la presència de les dones. Crec que aquesta visió general pot trencar molts esquemes reduccionistes i pot il·luminar el buit de reconeixement d'autoritat a dones que des dels orígens han escrit per desig i amor a les lletres, creant alhora espais de llibertat, de trobada i d'amor a l'intercanvi, perquè el patriarcat no ha estat sempre intens de la mateixa manera. Així es visibilitza que les dones, relegades per la societat a un àmbit domèstic, han trobat la manera de sortir d'aquest àmbit i cercar espais propis on desenvolupar la seva capacitat intel·lectual i creativa, i han assumit rols socials importants, moltes d'elles sense deixar de ser mares –i, a vegades, esposes. Crec que aquest *més* que les dones aportem al món és molt important de fer-lo visible a les nostres classes.
- És evident que la vida de les dones es realitza en tots els àmbits i, si hi ha hagut restriccions a la seva realització, la dona ha sabut trobar espais de llibertat. Per això, especialment en la darrera unitat, es presenten alguns d'aquests espais, reals o utòpics, de llibertat femenina. I es valora l'aportació de les dones en diferents àmbits, com la vida religiosa, la creació musical o el treball domèstic.
- També es fa present al llarg de les unitats la disparitat entre dones i les diferents maneres de viure en un cos de dona: mares, prostitutes, bruixes, místiques, entre d'altres. I s'hi observa que no són models immutables i que estan sotmesos als canvis socials i a les modes. I també es pot veure fins a quin punt és la pròpia dona qui elabora la seva imatge o bé n'adopta una que li ve donada i, fins i tot, imposada.

8. ORGANITZAR EL TEMPS I EL TREBALL: UN SABER FEMENÍ

De la professora Cristina Carrasco he après a valorar més que mai el treball femení, bona part del qual no sol comptar com a treball perquè no forma part de l'economia de mercat. Ella ens parlava a les classes del fet que les dones acompanyen la vida, és a dir, del treball civilitzador que han realitzat al llarg de la història sense el qual les criatures no podrien sobreviure. I en el qual, són expertes organitzadores del temps. Jo he hagut d'aplicar-me a aquest saber femení per organitzar el meu temps i el meu treball, és a dir, per fer una **temporització** raonable, seguir una **metodologia** que fes possible de realitzar-lo, amb uns **recursos** apropiats i a l'abast . En línies generals puc dir que he seguit el pla previst en presentar la llicència.

He distribuït en tres fases el meu pla de treball:

- **Fase 1: elaboració del corpus textual.** De l'1 de setembre al 21 de desembre de 2004. Tot i que tenia força clara la idea de les autores que volia treballar, unes em portaven a les altres. Així que vaig elaborar una llista provisional d'escriptores. Vaig trobar la dificultat de la llengua dels textos, perquè les obres eren d'escriptores catalanes i foranes, amb una mostra representativa de dones d'èpoques diferents, de cultures diferents, i que tractaven temes i punts de vista també diferents. En el cas de les catalanes actuals no hi havia més problemes. En el cas d'autores catalanes fins al segle XVIII inclòs, vaig decidir de triar els textos originals, tot i que breus. En el cas d'escriptores castellanes, he mantingut la llengua original. En un principi volia cercar traduccions al català de les escriptores d'altres cultures, però no sempre ha estat possible; així és que he inclòs els textos en la versió que tenia a mà, sovint la castellana i, en algun cas, he fet jo mateixa la traducció. Seguint aquest camí em vaig trobar amb un corpus immens (qui deia que no hi havia dones creadores, pensadores, artistes en la història?) que havia d'acotar i d'agrupar. I fidel al meu desig de cercar nous simbòlics, vaig decidir d'estructurar el treball en nou unitats didàctiques. Com la gestació d'una criatura. Com els mesos d'un curs escolar. I com passa en aquests dos processos, al final ens trobem amb les mans plenes d'allò que ha anat prenent cos i forma, que no per esperat esdevé menys sorpresiu. Per tant, la darrera unitat té unes característiques diferents a les altres, com veurem.
- **Fase 2: redacció de les cinc primeres unitats.** Del 8 de gener al 30 d'abril de 2005. A partir del corpus textual anterior vaig començar la redacció de les unitats. El més difícil va ser trobar per a cada unitat el fil que unís de forma suggerent i significativa els diversos textos. Aleshores calia incorporar les activitats didàctiques i alguns aspectes teòrics, tot procurant que no fossin els mateixos en cada unitat (en una es parla d'un gènere literari, en una altra de figures del feminisme, en una altra d'un corrent literari...).

- **Fase 3: redacció de les quatre unitats següents i de la memòria.** De l'1 de maig al 31 de juliol i alguns dies del mes de setembre. La redacció de les unitats sis, set i vuit l'he fet de la mateixa manera que les anteriors. El problema ha estat de seleccionar, perquè com més autores treballava més relacions s'establien i les unitats s'allargaven. Puc dir que he viscut una relació d'amor amb les obres i les autores que antologava. La darrera unitat ha estat fruit de part del treball realitzat en el màster. Vull dir que he enfocat alguns treballs de les assignatures relacionant-los amb les unitats de la llicència. Això que semblava un ajut, i que ho ha estat, també ha significat una dificultat, perquè he hagut de suprimir, ampliar, canviar el redactat dels treballs que, evidentment, tenien un nivell i un enfocament diferents. Finalment he redactat les introduccions a cada unitat, la introducció general a les unitats didàctiques i n'he elaborat la memòria.

No cal dir que a més de l'horari diari establert per treballar en la meva llicència i per assistir a les biblioteques i a altres activitats formatives, he dedicat moltes hores a llegir obra femenina, la qual cosa ha esdevingut un plaer i un autèntic luxe.

Pel que fa a la **metodologia** emprada, ha estat també la prevista:

- Una primera fase va consistir en la lectura i selecció de material textual (obres senceres i textos breus de diferents gèneres, temàtiques i autoria). Alguns ja els tenia seleccionats en el treball previ, però com ja he indicat, uns textos em portaven a altres. He de dir que la fase de lectura no s'ha acabat fins que he enllestit el treball, perquè sempre hi havia algun text nou que descobria i volia encabir o alguna referència crítica que valia la pena de tenir en compte. També vull comentar que a l'hora de triar els textos no he censurat continguts que poden semblar *políticament incorrectes*. Perquè crec que els nostres adolescents tenen, a través dels actuals sistemes de comunicació, un bombardeig de notícies i imatges de gran duresa i complexitat i que el millor que podem fer mares i pares i educadores i educadors és, no pretendre d'amargar-les, sinó posar-les damunt la taula per parlar-ne, per opinar, per deixar-nos sentir i per compartir. Crec que l'educació ha de partir de les presències i no de les absències, de la comunicació i de la relació.
- Amb aquest material de partida, vaig començar a fer una distribució provisionals de textos i autores en les nou unitats que tenia previstes. He anat retocant aquesta distribució i, sobretot, he hagut de limitar-me. I en la selecció he hagut de renunciar a incloure moltes escriptores i molts textos.
- Un cop decidit quines autores i textos literaris formaven cada unitat, em calia consultar fonts documentals diverses per tal de crear un fons teòric i referencial del conjunt de la programació (històric, cultural i crític que respongués, a més, a les aportacions feministes).
- Aleshores calia donar forma a les unitats, cercant un fil conductor, que es fa manifest en el títol de la unitat, i posant en relació els textos amb la intenció de

construir una proposta coherent, on els sabers flueixin de forma natural i no forçada. El procés ha consistit en seleccionar text i llargada, estructurar la unitat i cercar lligams per passar d'un text a l'altre i d'una secció de la unitat a l'altra, de manera que el contingut i l'ordenació tinguin sentit. Es tractava, a més que cada unitat tingués personalitat pròpia, fos independent i, alhora, que hi hagués unes seccions que donessin unitat al conjunt de la proposta. He de dir que he trobat una certa dificultat a trobar els títols dels apartats, perquè cercava que tinguessin sentit, aportant un simbòlic diferent. No sé si me n'he sortit!

- Tot seguit, i en cada una de les unitats, venia l'elaboració de les activitats didàctiques adaptades a cada un dels materials presentats. Aquí m'he trobat amb diversos problemes. Primer calia tenir jo mateixa una molt bona comprensió dels textos i una visió de les possibilitats que oferien per als alumnes. I això vol dir no perdre de vista l'alumnat a qui va destinat: adolescents, preferentment d'ensenyament secundari postobligatori. Les activitats presenten una gradació que va des de la primera lectura del text, de caràcter espontani i significatiu, fins a reflexions més profundes i dirigides. He de dir, que el millor que pot passar és que no calgui seguir aquestes activitats, que en tot cas poden ser una guia, sobretot per a aquells moments en què sembla que o parla la professora o a ningú se li acudeix què dir o com iniciar el diàleg.
- Les unitats han estat en procés de revisió constant, fins arribar a la redacció final. Això m'ha demanat una atenció constant perquè implicava tenir al cap el treball fet i estar amatent a les idees, suggeriments i aportacions que llegia en els nous llibres consultats o que escoltava a les classes, cursos i conferències a què assistia. En el resultat final, crec que les primeres unitats estan més arrodonides i que les darreres necessiten noves revisions.
- En acabar la redacció de les unitats he elaborat una introducció amb orientacions didàctiques.
- He mantingut sessions de treball periòdiques amb la tutora del treball, senyora Remei Arnaus, amb qui també he compartit les classes de la seva matèria que, en tractar la *relació educativa*, m'obria nous camins de reflexió cada dia.

Pel que fa als **recursos** emprats, puc sentir-me satisfeta de la biblioteca particular amb què compto relacionada amb aquest tema, resultat d'anys d'interès i recerca. Però també he emprat d'altres que es poden agrupar en dos blocs:

Documentació:

- Material bibliogràfic procedent de les biblioteques públiques
- Material videogràfic de procedència diversa
- Fonts documentals procedents d'Internet
- Material de consulta específica provinent del màster realitzat i del fons de documentació de DUODA de la Universitat de Barcelona

- Material de consulta bibliogràfica en el Centre de documentació Francesca Bonnemaison, especialitzat en literatura de dones
- Material bibliogràfic adquirit en la Llibreria Pròleg, especialitzada en obres escrites per dones.

Assessoria i cursos

- He comptat amb les orientacions de Remei Arnaus, directora del centre de recerca de dones DUODA, que m'ha fet de tutora i amiga, i també de la seva companya en l'assignatura *La relació educativa*, Núria Pérez de Lara. Les altres professores del màster han provocat la meva curiositat i m'ha il·luminat alhora de reflexionar i de trobar respostes i també noves preguntes.
- Les meves companyes del màster representen una varietat de dones d'edats, procedències i interessos ben diversos, i han col·laborat aportat amb idees i materials i, sobretot, amb el seu interès pel meu treball i el seu encoratjament.
- A més de realitzar durant el curs 2004-05, el segon cicle del *Màster en Estudis de les dones*, he participat en el *Fòrum social per l'educació*, com a assistent i també com a ponent, exposant el meu projecte de la llicència d'estudis. Vaig presentar amb dues companyes més, el número 27 de la revista d'estudis feministes *Duoda*, al Centre Bonnemaison de Barcelona. Vaig participar en la *Jornada de coeducació* organitzada per la Direcció General d'Ordenació i Innovació Educativa, on també vaig exposar el meu projecte. I en les Jornades *Mon Local i Polítiques de Dones*, organitzades per l'Institut Català de les Dones. A les *Jornades de formació en Coeducació* vaig ser convidada per explicar el meu projecte. També vaig participar en el *Simposi Internacional "Les Germanes tràgiques, Perspectives contemporànies"* organitzat pel Seminari Filosofia i Gènere de la UB. En totes aquestes activitats, tant si he anat a escoltar el que altres dones em regalaven en les seves intervencions com si he explicat la meua experiència, he après moltes coses, sobretot, el valor a la relació entre dones i la importància del saber femení. El que he pouat d'unes i altres s'ha incorporat de forma més o menys explícita al meu treball.

9. UN CAMÍ QUE CONTINUA

En els apartats anteriors d'aquesta memòria he intentat de mostrar el contingut i estructura de la proposta, però sobretot, la meva implicació que es basa, sobretot, en l'amor. L'amor a la literatura que per a mi es font de plaer i de vivències que desitjo compartir amb les alumnes i els alumnes, D'amor a la relació amb les autores antologades i amb la visió del món i del saber femení que em transmeten. I l'amor a la relació amb les alumnes i els alumnes de la classe; una relació basada en la capacitat d'acollir les persones i el seu desig de ser.

Pel que fa als meus objectius en presentar el projecte al Departament d'Educació, crec que els he assolit i amb escreix, perquè he aconseguit de fer una programació àmplia, amb un corpus variat i suggerent, amb nombroses propostes i orientacions per al treball a l'aula i, cada cop que he presentat el treball a companyes i companys en les trobades que he esmentat més amunt, ha estat molt ben acollit i les i els assistents han demostrat molt interès a poder comptar aviat amb els materials elaborats.

Ara bé, sóc conscient d'algunes mancances. Per exemple, desitjo incorporar moltes altres escriptores, entre elles, autores d'altres cultures (africanes, sud-americanes...); rellegir-me els textos i, sobretot, comprovar que siguin significatius per a les alumnes i els alumnes, que "funcionin" a classe; el mateix passa amb les activitats, que cal revisar i comprovar que siguin adients. També ha quedat pendent d'incorporar les aportacions que han fet les dones en altres camps de la cultura i de l'art (pintura, música, cinema, fotografia, ciència, filosofia, etc.) com em proposava en un principi. I preveure activitats adequades per a grups de segon cicle ESO.

Però hi ha més, que és el que em preocupa en aquests moments. Jo crec que he avançat en el meu desig de llibertat, però crec que encara no he fet el salt al buit, no he estat del tot valenta i encara em mantinc presonera d'estructures patriarcals, de biaixos en el llenguatge i en els plantejaments que continuen limitant la llibertat femenina. Això pel que fa al contingut del treball.

També em deia la Remei, i m'ho continua dient, que al meu treball li falta un aspecte molt important, el *més* que jo poso en les classes, la meva relació amb les alumnes i els alumnes, la manera de proposar el temes, de fer circular autoritat, la transmissió i el compartir els sentiments que en nosaltres, les alumnes i jo, ens provoquen els textos. Aquest més no és visible en les pàgines escrites; i em suggereix que quan pugui, més endavant, escrigui tota aquesta part, que per a ella, es pot fer en forma de diari de classe, com hem practicat en la seva assignatura del màster.

I, relacionat amb aquest *més* femení d'acollir i no excloure, em falta incorporar a les meves classes, textos i activitats que tinguin a veure amb la masculinitat, perquè tinc noies i nois a l'aula, sense renunciar a la proposta no androcèntrica que faig. En aquests moments estic treballant en aquesta línia.

Per tot plegat, la meva intenció és de continuar el camí iniciat, que crec que ja no podré abandonar mai, de continuar estudiant i investigant. En aquest sentit, tinc pensat de fer una pàgina web en la qual anar incorporant nous textos i noves descobertes.

Finalment, vull dir, que aquest camí iniciat per moltes dones i alguns homes ha de ser assumit per tota la societat, sobretot allà on podem incidir més com a educadores i educadors, és a dir, en l'espai escolar. Per tant, cal que els nous programes de Coeducació es facin extensius a tots els centres. I jo diria més, que hi hagi un replantejament d'aquests

programes, de manera que no es converteixin en una pràctica de la igualtat o de la promoció entre els nois i noies de valors no sexistes, sinó en la vivència enriquidora de la diferència sexual i que comportin, per sobre de tot, un canvi en l'actitud del professorat, un canvi que representi la recuperació del simbòlic matern amb tot el que significa.